

Nemzeti szocializáció a két világháború között Magyarországon

Milyen nemzetfogalomra épült a két világháború közötti nemzeti tematika? Az új, kultúrnemzeti koncepciónak milyen ideológiai háttere volt? Az államilag vezetett nemzeti tematika hogyan fejeződött ki a mindennapi életet meghatározó politikai gyakorlatban és az intézményes politikai szocializációban?

Az első világháborút követően a politikai összeomlással, területi és népességvesztéssel a magyar nemzet korábbi szakrális konstrukciója összetört, a politikai nemzet koncepciójára épülő politika csődöt mondott. Az elcsatolt területeken élők elvesztették magyar állampolgárságukat. A háború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság időszaka, a vörös- és a fehérterror, majd a trianoni békeszerződés sokkja és a gazdasági összeomlás kiélezte a nemzeti problematika kérdéseit és felszínre hozta a Monarchia időszakában felépült nemzetfogalom, nemzeti szocializációs modell és nemzeti tematika érvénytelenségét. A nemzeti szocializáció korábbi modellje nemcsak a nemzetiségek integrálásában bizonyult hatástalannak, de nem segített a kudarc értelmezésében, a veszteségek feldolgozásában és a „hogyan tovább” kérdésének megválaszolásában sem.

A békeszerződéssel nemcsak az állami szuverenitás korábbi határai vesztették érvényüket, hanem megváltozott a magyar állam és a korábbi (magyar és nem magyar nemzetiségű) állampolgárok közötti viszony, valamint az ország nemzetközi szerepe és kapcsolatrendszere is. Új politikai válaszokat kellett találni az olyan kérdésekre, mint, hogy mit jelent a magyar nemzet fogalma; ki tartozik a nemzethez; milyen kapcsolata legyen a magyar államnak a szomszédos államokba került magyarokkal és milyen a szomszédos államokkal. Emellett magyarázatot kellett találni a veszteségek okaira, és politikai „terápiát” kínálni következményeire.

Horthy hatalomra jutásával a nemzeti tematika „kinyílt”. Az új államhatalom az értelmiség széles köreinek közreműködésével törekedett a nemzetfogalom újraértelmezésére és szakrális rekonstrukciójára, valamint egy új nemzeti tematika felépítésére. Az államhatalom az újrafogalmazott nemzeti tematika hatékony közvetítését új, az állami politika rangjára emelt identitásstratégia keretében próbálta biztosítani. Az állami szinten vezetett nemzeti tematika kiegészült a különböző értelmiségi csoportok nemzeti tematizációival. A szocializáció intézményei – az iskolarendszer, a legjelentősebb ifjúsági szervezetek és a keresztény egyházak – a nemzeti tematikával összhangban vettek részt a kollektív identitások formálásában.

A nemzetfogalom etnicizálódása

A trianoni békeszerződés szembenálló felei a nemzet-koncepciók különböző modelljeit képviselték. A döntéshozók Közép-Európa térképén a nemzeti hovatartozás másodlagos volt az államok határainak a meghúzásában. Az új határok által érintettek nemzeti identitása viszont – legyenek bár vesztesek vagy nyertesek – alapvetően a nyelvi és kulturális együvé tartozás érzéséből táplálkozott.

A békeszerződés kielégítette a nem magyar nemzeti identitással rendelkezők saját nemzetállam iránti igényét. Ugyanakkor erőszakot követett el a magyar nemzeti identitással rendelkezőkön azzal, hogy olyan államok polgáraivá tette őket, amelyek eredetileg ugyancsak a kultúr-nemzet-konceptió jegyében szerveződtek, de a megalakulásuk után már a másfajta legitimitás-szükségletekkel rendelkező politikai nemzet konstrukcióján alapultak. Az új, államnemzeti ideológia lesz majd az úgynevezett utódállamokban a kisebbségi jogok korlátozásának az alapja, amennyiben a többséghez tartozókat tekintik az államalkotó nemzet részeinek, és az egyéni szabadságjogokat helyezik előtérbe.

Magyarország nemzetiségi szempontból meglehetősen homogén lett: a lakosság 89,6 százaléka volt magyar anyanyelvű. A békeszerződéssel az államnemzeti gondolkör elvesztette politikai realitását. A magyarok számára – akár a magyar állam, akár pedig a szomszédos államok területén éltek – a dualizmus kori nemzetkonceptió államnemzeti elemei érvényüket veszítették. Az országhatárok átrajzolása után számukra szétvált egymástól az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás. Más-más ország polgáraiként a történelmileg, nyelviileg és kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet részének tekintették magukat.

Az új helyzet rákényszerítette az új hatalmat a nemzet újrafogalmazására. A magyar nemzet két világháború közötti politikai koncepciójában kizárólagossá vált az etnikai szempont; az 1920-as *numerus clausus* törvény már ezt a nemzet-konceptiót képviselte. A törvény szerint a faji alapokon felfogott politikai nemzetben nem volt helyük az ugyancsak faji alapon felfogott zsidóknak, függetlenül attól, hogy magyar nemzeti identitással rendelkeztek. (Karády, 2001)

A korábbi középnemzet-tudatot defetista kismemzet-tudat váltotta fel. A nemzetről alkotott felfogást a veszteségek és a fenyegetettség érzése motiválták, és felerősödtek benne a veszélyeztetettségre utaló elemek. Előtérbe kerültek az 1920-ban önálló államisághoz jutott szomszéd népek (románok, szlovákok) iránti negatív érzelmek, felerősödött a „csak magunkra számíthatunk” érzése. A közelmúlt (a háború és a forradalmak) és a jelen interpretálásában etnikai szempontok érvényesültek. (1)

A politikai nemzetfogalom bipolárisá alakult. A „magyar” az ellenséges érzülettel vagy legalábbis averzióval megközelített „nem magyartól” való különbözőségben nyert értelmet. A nemzetfogalomhoz markáns külső és belső ellenségképek: az utódállamok, a kommunizmus, a zsidók (illetve a kommunizmussal azonosított zsidóság) tartoztak. A közgondolkodást jelentősen befolyásoló művekben a szemben álló felek, majd a győztesek és a vesztesek konfliktusa a magyarok és a nem magyarok mentális különbözőségével összefüggő konfliktusként, illetve a zsidóság ármánykodásának eredményeként jelent meg. (2)

A magyar politikai élet középpontjába a trianoni békeszerződés nyomán elszenvedett nemzeti sérelmek kerültek. (3) A rendszer kohézióját a békeszerződés revíziójának reménye és célja biztosította. Az államhatalomnak a nemzeti kérdésekben számottevő társadalom-lélektani támogatottsága volt. Olyan politikai osztályra támaszkodott, amely a sérelmek megítélésében egységes volt. A sérelmi politikából következően a politikai elit nem a valós erőviszonyokra és nem a reálpolitikára helyezte a hangsúlyt. A hajdani nagyság visszaállíthatóságára épített, illúziókban ringatva a társadalmat, és elutasítva a részmegoldásokat (például az etnikai alapú revíziót). A régi dicsőség emlékeinek fenntartása a jövőbeni dicsőségbe vetett hitet erősítette. A revíziós törekvések az elcsatolt területek visszaadását ígérő tengelyhatalmak felé vezettek.

Az újrafogalmazott nemzeti tematika a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult. Vezetése az állam kezében összpontosult. A tematika épített a közhangulatra és összhangban volt a nemzetpolitikával. (4) A kultúrpolitika és a politikai szocializáció modellje a nemzeti tematika közvetítésének szolgálatában állt.

A két világháború között valamennyi szellemi-politikai irányzat igazságtalannak tartotta a trianoni békeszerződést, és szükségesnek látta revízióját. (5) A legfontosabb politikai cél a revízió volt. (6) A politikai elit a nemzeti kérdések aktualitásaira építette a revízió eszméjét. A nemzeti problematika minden politikai tényezőt foglalkoztatott, mindegyik jelentősnek tartotta, és szinte minden témában megkerülhetetlen volt. Összekapcsolták a társadalmi fejlődés, az oktatás, a modernizáció és a Nyugathoz való viszony kérdéseivel. A legerősebb legitim nemzeti konszenzusteremtő tényező az irredentizmus volt.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalomlélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált.

Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalomlélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált. A revízióra önerőből így nem volt semmi esély, csak a nagyhatalmak támogatásával. A nemzet új, etnikai alapú felfogása lehetővé tette, hogy a háborúban való részvételt és következményeit, a veszteségek okait a politikai osztály ne politikai koncepciókkal és döntésekkel magyarázza, hanem a külső és belső ellenség árnyékolódásaival.

A politikai irányzatok között három szempontból voltak különbségek:

- a történelmi és a társadalmi felelősség kérdésében (milyennek látták az uralkodó osztály és a liberális politika felelősségét a nemzetet ért bajokért, a háborúért és a trianoni veszteségekért; az uralkodó osztály felelősségét a szociális bajokért, a parasztság helyzetért, a mezőgazdaság és a birtokrendszer feudális szerkezetéért; hogy ítélték meg a zsidóság szerepét az urbanizációban, a gazdasági és a kulturális életben);

- a „kiút” kérdésében (milyen nemzetközi

orientáció jellemezte őket; milyennek látták a munkásosztály, a parasztság szerepét a kívánatos változásokban; mennyire gondolkoztak sajátos nemzeti értékekben vagy „harmadik útban”);

- társadalomfilozófiájukban (melyik társadalmi réteget tartották alapvetőnek; mivel magyarázták a társadalmi elmaradottságot; milyen volt a viszonyuk a szomszéd népekhez és államokhoz; a zsidókhoz és a Nyugathoz).

A szellemi élet abból a szempontból polarizálódott, hogy a különböző irányzatok milyen prioritást tulajdonítottak a nemzeti problematikának. Egyesek ideológiájában a nemzeti problematika meghatározónak bizonyult, míg más esetekben (így a baloldali és a polgári radikális ideológiában) megőrizte relatív önállóságát a társadalmi kérdések mellett, vagy éppen alárendelődött nekik. Különbségek voltak abban is, hogy a politikai ideológiák milyen érvek alapján tartották szükségesnek és milyen mértékben a revíziót. (7)

A két világháború között két, a közgondolkodást markánsan befolyásoló nemzetközpontú ideológia is megfogalmazódott: előbb a keresztény nemzeti ideológia, majd a harmincas évekre ennek sajátos értelmiségi kritikája, a népiek ideológiája. Az állam a keresztény nemzeti ideológiát tette a magáévá. (8)

Természetesen voltak hagyományai az államközpontú ideológiáknak is, amelyek fogalomrendszere értelemszerűen nem a nemzet kategóriája köré szerveződött. Ezeket az ideológiákat egyrészt a baloldali (a szociáldemokrata és a kommunista), másrészt a liberális vagy polgári radikális irányzatok képviselték. Az államközpontú ideológiák társadalmi támogatottsága a nemzetközpontúakénál sokkal kisebb volt. A kormányzó konzervatív nacionalista pártok között a társadalom erős állami kontrolljában való egyetértés és a politikai reformok elutasítása mellett a nemzetközpontú ideológiai keretek jelentették a kontinuitást. (9)

A Horthy-rendszer revansista politikája és a kollektív identitások befolyásolására törekvő stratégiája markáns külső és belső ellenségképeket rajzoló, nemzeti sérelmeket értelmező, a magyarok és a nem magyarok, valamint Magyarország és a többi országok viszonyának eszmei koordinátáit kijelölő nemzetközpontú ideológiára: a konzervatív keresztény nemzeti ideológiára épült.

Még Horthy hatalomra jutása előtt, 1918. október 31. után sorra alakultak a fajvédő szervezetek. (10) A keresztény nemzeti ideológia jegyében tevékenykedtek a pártok is. (11) A „keresztény kurzus” ideológiai alapvetője 1919-től Prohászka Ottokár püspök volt, aki írásaival és hitshívekként is sokakra volt hatással. Prohászkanak jelentős szerepe volt mind abban, hogy az antiszemitizmus az állami politika részévé vált, mind pedig abban, hogy az antiszemitizmus a társadalmi és politikai jelenségek könnyen fogyasztható értelmezési sémáival bővült. A fajvédő szervezetek a társadalom legkülönbözőbb rétegeire támaszkodtak. (12) Elsősorban a középrétegekre volt befolyásuk. A szervezetek tagjai és szimpatizánsai döntéshozókként, nyomásgyakorlókként és mintaközvetítőkként játszottak szerepet a keresztény nemzeti ideológia és a politika közötti kapcsolatok megalapozásában. (13)

A keresztény nemzeti ideológia abból indult ki, hogy a trianoni határok ideiglenesnek tekinthetők; a cél az elcsatolt területek visszaszerzése. A rendszer hivatalos ideológiájaként nem annyira a szociális és a strukturális, mint inkább a gazdasági és a kulturális bajokra reflektált. A keresztény nemzeti ideológiát a következők jellemezték.

– Az államnemzet és a kultúrnemzet fogalma közötti nyitottság, amely a dualizmus időszakát jellemezte, megszűnt. A magyar nemzet politikai fogalma a kulturálisan, nyelvileg és történelmileg összetartozó embereket jelentette.

– A „magyar” fogalmába hangsúlyosan beemelődtek egyrészt a származásra, másrészt a magatartásra, minőségre, érzelmekre, tudatra, szellemiségre, nehezen definiálható előfeltevésekre utaló kritériumok. Ebben meghatározó szerepet játszott több, különböző irányvonalat jelző értelmiségi, mindenekelőtt Szekfű Gyula történész (14), Prohászka Ottokár katolikus és Ravasz László református püspök (15), az írók közül pedig Szabó Dezső, (16) Németh László (17) és Féja Géza.

– Az ideológia lényegéhez hozzátartozott a faji, kulturális és gazdasági indíttatású antiszemitizmus, amely a zsidóság bűnbakként való megjelenítésében is kifejeződött. A konzervatív keresztény nemzeti ideológiát magáévá tevő hatalom a zsidóságot, mint belső és mint külső ellenséget is felelősnek látta a nemzeti tragédiák bekövetkeztében, és egyre tágitotta az antiszemitizmus legitim kereteit. 1920-tól a társadalom legszélesebb köreiben legitimálódott az antiszemita beszédmód és a hétköznapi antiszemitizmus, amelyre aztán jelentősebb társadalmi ellenállás nélkül építhettek 1938-tól az egymást követő zsidótörvények.

– A keresztény nemzeti ideológia fő társadalmi bázisát a „keresztény, úri középosztály” képezte. A vele azonosulók a nemesi származású vagy a nemességhez értékrendje és men-

talitása révén kötődő keresztény magyar középosztályt tartották a nemzet meghatározó rétegének. A magyar történelemben mindenekelőtt a magyar nemesség történelmét látták.

– Az ideológia nem a magyar politikával, hanem külső és belső felelősök magyarelleness tevékenységével magyarázta a háborús veszteségeket, a forradalmakat és a trianoni békeszerződést. Külső felelősöknek a trianoni döntést meghozó nagyhatalmakat, belső felelősöknek a „nemzetietlen”, azaz zsidó tőkét tartotta. Külső ellenségnek a szomszédos országokat, belső ellenségnek egyrészt a nemzeti értékek megőrzését veszélyeztető, kozmopolita vagy szocialista zsidókat, másrészt mindenkit, akik nem nemzetközpontú eszméi irányzatokkal azonosultak, különösen pedig a kommunistákat. Az antiszemitizmus a nemzeti érzelmek és a hazafias magatartás része lett.

– Bár a keresztény nemzeti ideológia követői csalódtak a Nyugatban, fenntartották a nyugati (olasz, majd német) orientációt. Ebben gazdasági, kulturális, politikai és ideológiai tényezők egyaránt szerepet játszottak. Az ország nehéz gazdasági helyzetben volt. A korábbi gazdasági struktúra a területvesztésekkel felbomlott, az 1929–33-as gazdasági világválság pedig tovább súlyosbította a helyzetet. A hagyományoknak megfelelően Magyarországot nemcsak a nyugati kereszténység részének, hanem a védőbástyájának is tekintették. A politikai érdekek is azt diktálták, hogy a revízió nemzetközi támogatását nyugati orientációval lehet elérni. A nyugati orientáció mellett szovjetellenes ideológiai megfontolások is szóltak, amelyek egyaránt táplálkoztak a Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatokból és „az ellenségeim ellenségei a barátaim” logikájából.

A másik nemzetközpontú ideológia, a népi írók ideológiája rendszerkritikai szándékokból született. Háttérében a húszas évek végére kibontakozó falukutató mozgalom és a szociográfiai irodalom tapasztalatai álltak. Alapvetően plebejus és antikapitalista opponálása volt ez a keresztény nemzeti ideológia társadalomképének. A harmincas években színre lépő népi írókra nagy hatással voltak a szellemi elődjüknek tartott Szabó Dezső nézetei, aki a parasztságban látta azt az öserőt, amelyre a magyarságnak megújulásához támaszkodnia kell; Szekfü Gyula történelmi hanyatlás-értelmezései, valamint Karácsony Sándor írásai, pedagógiai és gyakorlati tevékenysége. (18)

A magukat népieknek tartó, nagy szociális érzékenységgel rendelkező írók, szociográfusok, történészek, újságírók egyfajta küldetéstudattól hajtva fogalmazták meg a nemzet- és a társadalmi reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket írásaikban. A Horthy-rendszerhez fűződő viszonyuk a tulajdonviszonyokkal és a parasztság helyzetével való elégedetlenségükön alapult. A parasztságot tartották nemzetfenntartó erőnek; a parasztság hiteles képviselőinek pedig a parasztsághoz vagy származásilag vagy gondolatilag, de mindenképpen érzelmileg kötődő „népi értelmiségieket”. A történelmet nem annyira a magyar nemesség, mint inkább a magyar nép történetének látták. A „nép” fogalma egyszerre volt szociológiai, politikai és ideológiai fogalom. (19) Ráirányították a figyelmet a cselédek, napszámosok, zsellérek nyomorúságos életkörülményeire és kiszolgáltatottságára. A közügyek iránt érdeklődő olvasók számára pontos képet nyújtottak a parasztság tényleges helyzetéről. (20) Szociográfiáik hozzájárultak ahhoz, hogy az olvasók nemzetről való gondolkodásában a parasztság foglalja el a fő helyet. Ugyanakkor a népi írók mozgalma a rendies, az agrárreformot elodázó társadalmi gyakorlatot nem tudta megváltoztatni.

A népiek meghatározó részesei voltak a nemzeti alkatról folytatott diskurzusoknak. A korszak jobb- és baloldali társadalmi reformkoncepcióinak megfelelően az ő társadalomképük is markáns ellenségkép köré szerveződött. Ideológiájukban sajátosan egyesültek a baloldali ideológiákra jellemző osztály- és a jobboldaliakra jellemző származási jegyek: a pánszláv veszély jól megfért a pángermán veszéllyel. A magyarországi polgárság meghatározó részét alkotó zsidó és kisebb részben német származású polgárságban egyaránt veszélyt láttak. Többségük antiszemitizmusát kizsákmányolás- és polgárellenességük, a liberalizmussal szembeni ellenérzésük és a parasztsághoz való kötődésük táplálta: a zsidóságot a polgársághoz, a kizsákmányoló rétegekhez és a liberalizmushoz kötötték. De

hozzájárult antiszemitizmusukhoz etnikai alapú nemzetfelfogásuk, valamint a magyar népről és kultúráról alkotott képük is. A modernizáció problémáit és a szociális feszültségeket egy sajátos „magyar modell”, a „harmadik út” megtalálásával kívánták megoldani. Úgy gondolták, hogy a „harmadik út” szerint egyúttal egy új, a népi kultúrában gyökerező, államilag támogatott magyar nemzeti középosztály kialakulását és megerősödését is eredményezte volna.

A népi írók értelmiségi mozgalmából sokan sokfelé indultak el. (21) A mozgalomban több árnyalat volt egymás mellett. Az árnyalatok a kommunista szimpatizánsoktól (Darvas József) és a szocialisztikus elképzelések felé hajlóktól (Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Veres Péter) a harmadik utasokon (Németh László) át a szélsőjobb felé hajlóig (Kodolányi János, Erdélyi József, Féja Géza, Sinka István) terjedtek. Szociográfiáik, regényeik, verseik, publicisztikáik jelentősen befolyásolták értelmiségi olvasóközönségük társadalomképét, nemzetfelfogását és a zsidósághoz való viszonyát. Szerepük volt a faji alapú szociálpolitika eszméjének politikai és közgondolkodásbeli megalapozásában. Társadalomkritikai attitűdjük ellenére is egyfajta szakmai, írástudói támogatást nyújtottak írásaikkal, gondolataikkal, a társadalmi diskurzusokban való, erőteljes részvételükkel az államilag vezetett nemzeti tematikához és az antiszemitizmus társadalomlélektani legitimítéséhez.

Mind a keresztény nemzeti, mind pedig a népi ideológia a kultúr-nemzet-koncepció kifejtése volt, ha más-más elemekkel és hangsúlyokkal is. Mindkettő egyaránt nyitott volt az antiszemitizmus irányában. Paradox módon a keresztény nemzeti ideológia minden konzervativizmusa ellenére is egyfajta „nyugati orientációt” képviselt, míg a népiek antifeudalizmusuk és szociális érzékenységük ellenére is a Nyugattól való divergencia jegyében értelmezték a magyar kultúrát és az ország helyét Európában.

A népiek konstruálták meg ideológiai ellenlábasukként az „urbánusokat”. Ezeknek éppen azt vetették a szemére, hogy modernizációs koncepciójuk a nyugat-európai modell követésén alapul, eszmerendszerük nem a nemzet és a nemzeti sorskérdések körül szerveződik, maguk pedig érzelmeikben és kultúrájukban nem eléggé magyarok. A népies-urbánus megosztottságként számon tartott (és a pártállami időszakban is tovább élő, majd a rendszerváltás után is feléledő) értelmiségi polarizációban fogalmazódott meg az a kép a nem magyar származású, nem „népben-nemzetben” gondolkodó, baloldali vagy liberális és rendszerint zsidó származású „urbánusokról”, amely majd a nyolcvanas évek végén a „népi gondolat” újra felbukkanásával együtt reinkarnálódik Magyarországon.

A nemzeti tematika az államhatalom szolgálatában

Az államilag vezetett nemzeti tematika a keresztény nemzeti ideológián alapult. A tematika közvetítésében a politikai szocializáció egész intézményrendszere közreműködött, míg a népi írók nemzettel kapcsolatos elképzelései inkább egyfajta alternatív értelmiségi kultúraként voltak jelen az eszmék piacán. A Horthy-korszak társadalompolitikájának története a nemzeti tematika története is. A társadalompolitika alapvetően a trianoni trauma meglovagolására és egyfajta fájdalomkultusszá való alakítására épült, nem a feldolgozására és a társadalmi terápiák kidolgozására. Ezzel a rendszer a saját külpolitikai mozgásterét is gúzsba kötötte. Leszűkítette a területvesztések orvoslásának lehetőségeit és a számításba jöhető partnerek körét a bécsi döntéseket meghozó tengelyhatalmakra.

A nemzeti tematika központi eleme a politikai revízió eszméje volt. A kurzus folyamatosan fenntartotta a revízió eszméjét („Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország”; „Magyarország nem volt, hanem lesz”; „Lesz magyar feltámadás!”) és az egy haza-egy állam gondolatát („Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, Hiszek Magyarország feltámadásában”). Ezt nemcsak a hatalom kiváltságos helyzete tette lehetővé, hanem az a társadalmi támogatás is, amelyet nemzet-felfogása élvezett (Zeidler, 2001)

A nemzeti tematika az állam egész működését áthatotta. Ennek amellet, hogy a világháborút követő változásokkal érvénytelenné vált a korábbi nemzetfogalom, legitimációs okai is voltak. A Horthy-rendszer politikai legitimitása a választójog sajátos felfogásán alapult. A választójogot a parlamenti váltógazdaság hiánya, az általános választójog elutasítása, valamint a nyílt szavazás fennmaradása korlátozta. (22) A korlátozott legitimítás erősítette a hatalomgyakorlás nemzet általi legitimálásának igényét. A világháború, a forradalmak és a területvesztések után politikailag felértékelődött a nemzeti egység fenntartásának szükségessége. A legitimációs igény kedvezett a politikai diskurzusokban konstruálódó nemzeti tematika előtérbe kerülésének és folyamatos tematizációjának. A rendszer iránti politikai lojalitás alapvetően a keményen kézben tartott nemzeti tematikával folyamatosan megcélzott és megérintett nemzeti identitásban gyökerezett. (23)

A nemzeti tematika egyfajta orientációs tengely volt a politikai térben. Hatékonyságát az biztosította, hogy a társadalompolitika és a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos jogalkotás egésze (beleértve ebbe a zsidótörvényeket is) a társadalmi gyakorlat szintjén nyomatékossította a politikai diskurzusok tematizációit. A törvények szentesítették a különböző származásúak egyenlőtlenségét, indoklásukban támaszkodtak a keresztény nemzeti ideológia téziseire, és hivatkoztak a „nemzeti közvéleményre”. (24) A kultúr-, az oktatás- és

A nemzeti szocializációban nagy szerepet játszottak a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását befolyásolni kívánó, a fiatalok legkülönbözőbb csoportjait elérő intézmények: az iskola, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalom, illetve a 15–21 éves fiúk számára kötelező levente-intézmény.

az ifjúságpolitika pedig arra törekedett, hogy biztosítsa a rendszer nemzetfogalma és ideológiája, illetve ezzel összhangban lévő társadalompolitikája elfogadását. A nemzeti tematika közvetítésében az iskolai nevelés, a kulturális élet és a társadalmi szervezetek játszották ugyan a főszerepet, de a tematika az ünnepi és a hétköznapi társadalmi környezetet áthatotta. (25) Kifejeződött az államhatalom jelképrendszerében, társadalmi mozgalmak szerveződtek közvetítésére, és testet öltött a hétköznapi és ünnepi tárgyak egy részének üzeneteiben.

Jelképek, szimbólumok

A hatalom elsősorban a dicsőséges múlt jellegzetes szimbólumaival igyekezett magát megjelölni, a kontinuitást hangsúlyozni és saját, nemesi ihletésű nemzetképét közvetíteni. Ezt fejezték ki a Horthy reprezentatív szerepléseit kísérő katonás vonások (Horthy bevonulása 1919. november 16-án altengernagy ruhában, fehér lovon Budapestre (26), majd bevonulásai a visszacsatolt területekre; az állami parádék külsőségei; a kard szimbolikus használata stb.), az állami protokollban megőrzött nemesi hagyományok (a díszmagyar ruha viselete), a megszólítások hierarchiájának szigorú továbbélése és a vitézi cím bevezetése. A Horthy által alapított, beszédes elnevezésű vitézi rend a vármegyei vitézi székekkel és élükön a kapitánnyal és a vármegyei vitézi bandériumokkal egyszerre utalt a mintául szolgáló rendi világra, a katonai és a nemesi rend hierarchikus viszonyaira és a hatalmat gyakorló elit feudalisztikus társadalomképre. A nemzet mitizálásának részét képezte a „magyar” vidék és az „idegen” főváros szembeállítás is. Különösen a Horthy hatalomra jutása utáni első évekre volt jellemző a „bűnös főváros” képének erősítése az „ártatlan nemzet” ellenében. (27) Az állam a formákkal is törekedett a magyar történelem legrégebbi időszakára visszavetített nemzeti nagyság mítoszának őrzésére (Horthy különvonatát Turánnak hívták – ezen érkezett a húszas években a vitézi avatásokra; a csepeli Weiss Manfréd Művekben gyártott magyar tankokat Toldinak és Turánnak keresztelték).

Irredenta mozgalom

A teljes revíziót követelő irredenta mozgalom társadalmi mozgalomnak indult. (28) Mivel a kormány politikai mozgásterét szűk volt, támogatásával különböző egyesületek vállalták fel, hogy hangot adjanak a békeszerződés elleni tiltakozásnak és a területi revízió követelésének. A mozgalom a kormány meghosszabbított kezéként képviselhette mindazt, amit a kormányzati politika nyíltan nem vállalhatott fel. A mozgalom állami támogatása, gondolati sémáinak, himnuszának, (29) jelképeinek, jelmondatának (30) állami segítséggel történő elterjesztése és az iskolai szocializációba való beemelése biztosította, hogy az irredentizmus elemei beépüljenek a magyar nemzeti kánonba. (31)

Tárgyi környezet

Az irredentizmus célkitűzéseit jelvények, plakátok, képeslapok, szobrok, dalok, indulók terjesztették. (32) A „Nem, nem, soha!” jelmondat mindenütt látható volt: iskolai füzetek borítóján, tankönyvek fedelén, az iskolák, hivatalok, intézmények falán, az újságokban. A társadalom minden csoportja sokszor, sok helyen olvashatta ezt a jelmondatot. Tövisszorosítással övezett, vérző országhatárok jelezték az elvesztett területeket a térképeken. A Trianon-ellenes érzelmeket kifejező alkotások (versek, elbeszélések, filmek, dalok), emléktárgyak (az elcsatolt területekről származó földet tartalmazó medalionok, trianoni gyászjelvények), használati tárgyak (órák, falvédők, hamutartók, díszdobozok, gyertyatartók, szódásüvegek), társasjátékok, játékok (Nagy-Magyarországot kirakó játékok, történelmi kártyajátékok, honismereti kvízzjátékok) piacképeseknek bizonyultak. Ezek az alkotások és tárgyak a mindennapi önkifejezés részeként a társadalmi élet egészében jelen voltak. (Zeidler, 2003)

A húszas évek elejétől a trianoni megemlékezések az állami ünnepek szerves részeivé váltak. Ezek különböző, félhivatalos ünnepekkel (33), nagygyűlésekkel, szobor-, emlékmű-, országzászló- és zászlóavatásokkal egészültek ki, amelyek közvetlenül is alkalmasok voltak a békeszerződésre való emlékezésre. (Zeidler, 2003)

A revízió eszméjét szolgálták a húszas évek elejétől szaporodó irredenta köztéri emlékművek is. A budapesti Szabadság téren állították fel az elcsatolt területeket szimbolizáló Nyugat, Észak, Kelet és Dél allegorikus szobrokat, valamint a Magyar Fájdalom szobrát, és elkészült a Magyar Igazság kútja. (Zeidler, 2003) Az emlékművek állításának mozgalmát is a Magyar Revíziós Liga vezette. A határ menti településeken trianoni kőrészeket állítottak, a harmincas évek végére pedig már az ország minden ötödik településén országzászlók emlékeztettek Magyarország területi integritására. (Zeidler, 2003) Az utcák és terek neve gyakran utalt az elcsatolt területekre vagy éppen olyan személyiségekre, akik a revízió eszméjét képviselték vagy támogatták (Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István miniszterelnök, Apponyi Albert béke delegátus, illetve Mussolini Rothermere, majd Hitler). Horthy személyi kultusza az irredentizmus rendíthetetlen képviselőjének képén alakult. (34)

A nemzeti identitás formálásának intézményesülése

A Horthy-korszakban a nemzeti tematika a politikai szocializáció egész rendszerét áthatotta. A kollektív identitások formálásának tudatosságát a kultúrpolitika, valamint a ifjúság iskolai és iskolán kívüli intézményes nevelése területén egyaránt felfedezhetjük. A nemzeti szocializációban nagy szerepet játszottak a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását befolyásolni kívánó, a fiatalok legkülönbözőbb csoportjaihoz elérő intézmények: az iskola, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalom, illetve 15–21 éves fiúk számára kötelező leventeintézmény. (35) Míg a nemzeti tematika csak

módosította és kiegészítette az oktatási rendszer eredeti funkcióit, addig a leventeintézmény létrehozásában közvetlen szerepet játszott, a cserkészmozgalmat pedig a negyvenes évekre teljesen maga alá gyűrte. Szervezettsége, a tagság életkora, illetve taglétszáma miatt különösen a cserkészlet identitásformáló szerepe volt jelentős, de sokakat ért el a félkatonai kiképzést végző leventemozgalom is. (36)

Nézzük meg, milyen magatartásminták vezették az identitásstratégiákat, és hogyan közvetítette a kultúra, az oktatási rendszer és a cserkészlet a nemzeti tematikát.

Kultúrpolitika

A kultúrpolitika elsősorban a politikai szocializációs modellben megszerezhető kulturális élmények befolyásolásával: a nemzeti kánon bővítésével és hangsúlyainak módosításával, a kulturális környezet alakításával, valamint a kulturális örökség értelmezésével tudta befolyásolni a szocializáció tartalmát. A „kis nép vagyunk, amely elsősorban a szellemiekben hivatott nagyot alkotni” felfogás jegyében a bethleni konszolidáció részeként nagyszabású közoktatási és közművelődési program kezdődött a trianoni veszteségek utáni magyar nemzeti öntudat helyreállítására. (37) A program gróf Klebelsberg Kunó nevéhez fűződik, aki 1922 és 1931 között volt vallás- és közoktatási miniszter. (38) Klebelsberg Bethlen Istvánnal együtt az a meggyőződés vezette, hogy a politikai demokrácia bevezetését neveléssel, kulturális és szellemi téren kell előkészíteni, és először a nemzet kulturális szintjét kell felemelni. (Mészáros, 1995) Sajátos konzervatív reformkoncepció volt ez, mely az utódállamok kultúrájához képest megfogalmazott magyar kultúrfölény igazolására törekedve próbálta elősegíteni a magyar nemzeti identitás újjászületését, a válságok utáni stabilizációt és a társadalmi modernizációt.

A program egyfajta intellektuális és érzelmi ellenszere hivatott lenni a korábbi gazdasági és politikai szerep elvesztése miatti kollektív frusztrációknak. Ugyanakkor az adott helyzet megváltoztatása szempontjából kívánatosnak tartott iskolai szocializáció tartalmát és eszközeit is befolyásolta. Klebelsberg az oktatási rendszer egészének megreformálására törekedett. Az oktatásügyi beruházások jelentőségét jól mutatja, hogy kilencéves minisztersége alatt egységes, korszerű építészeti tervek alapján összesen ötezer népiszkolai objektum (39), három új egyetem (a debreceni, a szegedi és a pécsi), és több kutatóintézet létesült. Modernizálta az iskolarendszert, célja a nyolcosztályos népiszkola volt. (40) Felismerte, hogy az iskola mellett a rádió műsorainak is fontos szerepük van a népművelésben, és azt is, hogy a rádió átlépi a trianoni határokat. (Ráczkevi, 2004, 737.)

Klebelsberg nemzeti nevelési koncepciója szerint a politikai demokrácia előfeltétele a kulturális demokrácia. Úgy vélte, hogy az iskola a hazafias és valláserkölcsi neveléssel, valamint kötelességtudatra való neveléssel tudja biztosítani a felnövekvő nemzedékek „magyar életre való céltudatos előkészítését” és azt, hogy majd később ki lehessen terjeszteni a politikai jogokat. (41) Az iskolák számára egységes nevelési szellemet, egyfajta politikai szocializációs programot határozott meg. Ebben minden bizonnyal más országok (így Franciaország) nemzeti öntudatra való nevelési gyakorlata is mintául szolgált. Az oktatásügy egészét áthatotta a hazafias és keresztény szellemű nevelés eszméje. (42) Klebelsberg koncepciójának iskolai megvalósulását jól egészítette ki az ifjúsági iskolán kívüli nevelés hasonló koncepciójára épülő magyarországi cserkészmozgalom.

A kultúrpolitika meghatározta az iskolai politikai szocializációt, ezen belül a nemzeti szocializációt. Számíthatott az egyházak szocializációs tevékenységére is. (43) A meghatározó egyházi személyiségek (különösen Prohászka Ottokár katolikus püspök és Ravasz László református püspök) élénk közéleti szereplései és publikációi egyfajta legitimációját jelentették a nemzeti szocializáció állami modelljének.

A politikai szocializáció mindenekelőtt a politikai jelenben szétválasztott, de múltjával, kultúrájával és virtuális politikai reményeivel együvé tartozó magyar nemzet fogalmára

épült. Ez a nemzetfogalom őrizte ugyan az államnemzeti modell nyomait, amennyiben a múltbeli államiság volt a kiinduló pontja, de a jelenre vonatkozóan kultúrnemzet-fogalom volt. Ebben már nem volt, nem lehetett meghatározó helye az állampolgárok jogi egyenlősége elemének.

Nemzeti szocializáció az iskolában

A két világháború között a nemzeti kánon az irredentizmus által szállított új elemekkel bővült. Trianon nevének szótagonkénti jelentéséből („tria” és „non”, azaz háromszoros nem) megszületett a Nem, nem, soha! jelmondat. A Magyar Hiszekegy című vers első szakasza 1920-tól kötelező imádság volt az alsó- és középfokú iskolákban a tanítási napok kezdetekor és befejezésekor. Az elszakított országrészeket ábrázoló térképek és tárgyak, az elszakítás fájdalma megjelentető metaforák beépültek a nemzeti kánonba. (44)

Az iskolai nevelés középpontjában az irredentizmus ápolása állt. (45) A tankönyvek a területi integritás mellett szóló történeti, jogi, földrajzi, gazdaságpolitikai, erkölcsi és kulturális érveket közvetítették. Azt sugallták, hogy a Nyugat egyenletes fejlődését a Keletről jövő támadásokat felfogó magyar állam biztosította, és hogy a nemzet a korábbi katasztrófákból is talpra tudott állni. (Unger, 1976, 93–96.)

Az irredentizmussal iskolai dolgozatok foglalkoztak, pályázatok témája volt, történelmi és irodalmi érettségi tételek kérték számon. (46) Irodalmi esteken, iskolai ünnepélyeken hangzottak fel az irredenta versek és énekkari dalok, az iskolák irredenta és revizionista szervezetek számára gyűjtöttek rendezvényeiken. Az osztálytermekben a tábla mellett a történelmi Magyarország hegy- és vízrajzi térképe függött. Az iskolai füzeteken, a ceruzákon és az osztálytermek falán a „Nem, nem, soha!” jelmondatot lehetett olvasni. Mellette, a falon az elcsatolt területek vármegyéiből származó földet tartalmazó, turulmadaras emléklakett függött. (Unger, 1997, 294.)

Cserkészmozgalom

A két világháború közötti időszakban több ifjúsági mozgalom is volt. (47) Az intézményes politikai szocializációban azonban az iskola mellett a cserkésznek volt a legnagyobb szerepe. (48) A cserkészlet különleges jelentősége abban állt, hogy az államhatalom közvetlen támogatását élvezte, és az államilag vezetett nemzeti tematikára rezonált, ugyanakkor az iskolarendszerrel összefonódó, önkéntességen alapuló, sokrétű tevékenységet folytató ifjúsági mozgalom volt. Elsősorban a középrétegek gyermekeinek szocializációjában játszott jelentős szerepet az államhoz, a nemzethez, a társadalomhoz és a politikához való viszonyuk formálásával. Az 1909-től Magyarországon is gyökereket eresztő és a húszas években felvirágzó mozgalomban markáns állampolgári eszmény fogalmazódott meg, amely lényegesen különbözött a cserkészlet világpolgár-eszményétől, ugyanakkor összhangban volt az államhatalom által vezetett nemzeti tematikában bennevelő állampolgári eszménnyel. A cserkészlet ennek az állampolgári eszménynek a társadalmi megvalósítására törekedett.

A magyar cserkészmozgalom nem politikai intézmény volt, de mélyen átítatta a politika, és mindig több szálon kapcsolódott a kormányzathoz. Nyíltan csak 1938 után politizált. (49) Társadalmi támogatottsága az első években nem volt olyan egyértelmű, mint kormányzati támogatása. (50) Azok pedig, akik már a kezdetekkor támogatták, sokféle, egymásnak ellentmondó elvárással közelítettek felé. (51) A bethleni konszolidáció előrehaladtával, különösen 1926 után már az államhatalommal és a katolikus egyházal jó kapcsolatra törekvő közép- és felsőrétegek is egyre inkább a mozgalom mellé álltak.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium korán felismerte a mozgalomban rejlő pedagógiai és politikai lehetőségeket, a Hadügyminisztérium pedig a katonaiakat. (52) A kormányzat intézkedései elősegítették a cserkészlet társadalmi beágyazódását. A cserké-

szet egy központból irányított, országos szervezete az államhatalom segítségével épült ki, a keresztény–nemzeti társadalmi irányzatok és mozgalmak széles körű támogatása mellett. (Gergely, 1989, 47–48) A cserkészethez személyesen is több politikus kötődött (Horthy Miklós, gróf Teleki Pál, gróf Klebelsberg Kunó). A cserkészek hazafias nevelése az államilag vezetett nemzeti tematikára, a nemzeti érzületre, a politikai elit és általában a feljebbvalók iránti lojalitásra épült. (53) A Cserkészszövetség vezetése az államhatalmi kötelekeken és sokrétű társadalmi támogatási rendszerén belül egyszerre törekedett a mozgalom viszonylagos önállóságának megőrzésére, ugyanakkor az államhatalom, a politikai osztály, a vezetők, a hierarchia, a támogatók iránti lojalitás biztosítására is. (54)

A cserkészlet az állampolgári nevelés befolyásolására irányuló mozgalom volt. (55) Elsősorban a fiúkra épült. (56) A cserkészlet jól felépített (örs, raj, csapat, kerület, szövetség) és életkorilag tagolt (8–12 év között: farkaskölyök, apród, kiscserkész; 12–18 év között: jelölt, majd cserkész; 18 év felett: öregcserkész) szervezet volt. Hierarchikus vezetése, szervezett vezetőképzése, (57) formalizáltsága (egyenruha, próbák, fogadalomtétel,

A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek az iskolai szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élményeinek tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos vágyak, valamint a területi revízió fenntartása szempontjából volt fontos.

törvények, zászlóavatás, jelvények, táborok, jelszavak stb.), ellenőrzési rendszere (éves munkaterv szerinti elszámolás, a csapatok pontozása) és országos struktúrája optimális feltételeket biztosított a nevelési célok megvalósulására. Önkéntessége, eszmeiségének kidolgozottsága, az a tény, hogy a csapatok többségét iskolák tartották fenn, valamint, hogy a cserkészvezetők többsége tanár és egyházi személy (58) volt, ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a szocializáció hatékony intézménye legyen. A cserkésztevékenységek, öntevékenységek és beszélgetések az eszmék és világképek iránt legfogékonyabb életkorban elégítették ki a fiatalok közösség iránti vágyát. Az eszmeiség formálásában és multiplikálásában a szervezeti struktúra és a tevékenység mellett szerepet játszottak a cserkészlapok és kiadványok, valamint a cserkészlettel kapcsolatos cikkek is. (59)

A cserkészlet sokat emlegetett eszménye az „emberebb ember, magyarabb magyar”

volt. Jelentős pedagógiai mozgalom is volt, amelynek nevelési koncepciójára nagy hatással voltak a korszak kiváló pedagógiai gondolkodóinak, a katolikus Sík Sándornak, a Magyar Cserkészszövetség elnökének és a református Karácsony Sándornak a nézetei, és amely összhangban volt Klebelsberg kultúrpolitikai és köznevelési elképzeléseivel. Összekapcsolódott benne az egyéni, a vallási, a szociális és a harcos hazafias nevelés. (60) A tevékenységek fontos része volt a fizikai erőnlét, állóképesség és ügyesség fejlesztése, a gyakorlati munka, a természetjárás és a táborozás. A mozgalom a szabadidő eltöltésére jól szervezett, pedagógiaileg megtervezett, vonzó közösségi együttléteket kínálva, a cserkészvezetők és a cserkészek együttes cselekvésére épülve, markáns magatartásmin-ták jegyében alakította tagjai személyiségét.

A cserkészek személyiségének formálása valláserkölcsi alapokon történt. Erkölcsös életmódot, kötelességteljesítést, engedelmességet vártak el tőlük. A felekezetek törekedtek saját céljaik szolgálatába állítani a cserkészletet. Ez értelemszerűen az egyházi iskolákban sikerült a legjobban. A Cserkészszövetségben különösen a katolikus egyház pozíciói voltak erősek. (61) A cserkészlet nemcsak a nevelés szellemisége révén kötődött az

egyházakhoz, hanem intézményesen és ceremóniálisan is. Az ünnepek egyházi segédlettel zajlottak, a zászlószentelést papok, lelkészek végezték, a táborozáshoz hozzátartozott a reggeli és az esti ima, valamint a felekezetek szerinti reggeli istentisztelet.

A cserkészeket az irredentizmus szellemében nevelték. A nevelés középpontjában a keresztény-nemzeti megújulás és a „nemzeti eszme” szolgálata állt. A magyarság erkölcsi és kulturális újjászületését, az új magyar társadalom megteremtését várták tőlük. (62) Az ünnepi beszédek, az eseményekről szóló sajtóbeszámolók a sikeres és dicső magyar jövő, a „magyar feltámadás” reménységeiként emlegették a cserkészeket. (Ilyés, 2004) Az irredenta pátosz, a nemzeti önsajnálát, a harcos revansizmus és a hazafias önfeláldozás mintegy magától értődő kategorikus imperatívusza átítatta a cserkészskultúra egészét. Ugyanakkor a magyar cserkészlet a harmincas évek közepéig nyitott volt a nemzetközi kapcsolatokra és szolidaritásra is. (63) A nemzetközi nyitottság a támogatást kereső kormány külpolitikai elképzeléseihez is jól illeszkedett. (64) A nemzetközi rendezvényeken a cserkészre egyfajta népi diplomáciai misszió várt. (Ilyés, 2004, 34.)

A mozgalom társadalommal kapcsolatos elképzeléseiben nem volt helyük a reformoknak. A szociális nevelést a honismeret, a falukutató mozgalom, a népies gondolat és a néppel való együttérzés kifejlesztése szolgálta. A társadalomjobbító elkötelezettséget és az erkölcsi és a kulturális megújulásba vetett hit táplálta. (Várnagy és Páva, 1994) A protestáns csapatokban a húszas évek elejétől megerősödött a népi kultúra iránti figyelem. Karácsony Sándor kezdeményezésére megindult a falujáró és népművelő regösmozgalom. A cserkészmozgalom falukutató irányzata a Felvidéken (65) és Erdélyben is jelentős volt. A Cserkészszövetség azonban igyekezett elejét venni a falusiak nyomorúságos életéről szerezhető tapasztalatok radikális értelmezésének. (Gergely, 1998, 124–130.)

A cserkészlet sokat tett különböző társadalmi háttérű tagjainak együttneveléséért: a cserkészletben a társadalom egyes csoportjai közötti falak átjárhatóbbak voltak, mint a cserkészleten kívüli életben. A mozgalmat meghatározó keresztény-nemzeti szellem, az antiszemitizmus, valamint a keresztény-nemzeti Magyarország felépítésének célja azonban közvetlenül is, társadalmi hatásain keresztül is hozzájárult egy szegregációhoz: a zsidók és nem zsidók közötti fal mind magasabbra emeléséhez. 1921-ben a cserkészcsapatok felekezeti összetételének szabályozására „numerus clausus” született. (66) A zsidó fiatalokat megpróbálták kiszorítani a szövetségből, vagy legalábbis hátrányba hozni őket. (67) A cserkészlet egymással rivalizáló katolikus és a protestáns ágai az antiszemitizmusban egyek voltak. A korszak nemzeti tematikájával összhangban „a zsidók” jelentették az állandóan kéznél lévő bűnbakokat. (68) A cserkészlet dokumentumaiban fellelhetjük mindazokat az ellenség-víziókat, amelyek a nemzeti tematika egészére jellemzőek voltak: a zsidókon kívül a kommunistákat, a Szovjetuniót, a nemzetköziséget, a „vörösöket”, a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, valamint a románokat, cseheket, szlovákokat, délszlávokat. A sajtótermékek, kiadványok, szervezeti dokumentumok egyenlőségjelet tettek a zsidók és a nemzetietlenek (vörösök, kommunisták, szabadkőművesek), illetve a zsidók és az internacionalizmus közé. (69)

A cserkészlet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakken-dős, barna inges, liliumjelvényes fiúk az ünnepek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak. Ott voltak a körmenetekben, esetenként temetéseken, a templomi ünnepeken. Díszőrséget álltak a szoboravatásokon, országzászló-állításokon. Az ünnepek, zászlószentelések, fogadalomtételek, avatások, rendezvények a maguk politikai és vallási protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekegy elénkklésével, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének nyílt fórumai voltak. (70)

A húszas évek végére a levanteintézmény megerősödött. Ezzel párhuzamosan a cserkészletben is láthatóvá vált, hogy az eredeti, angol mintájú, romantikus és gyermekvilág-

központú szemlélettel szemben áll egy német mintájú militarista szemlélet, amely a „nemzetvédelmi szolgálatra” való kiképzésben látja a cserkészlet lényegét. A versengésből ez utóbbi került ki győztesen: a mozgalom a harmincas évek elejétől fokozatosan militarizálódott. (Gergely, 1989; Ilyés, 2004)

A második bécsi döntést követően a magyar cserkészlet végleg elszakadt eredeti kreatív és altruista embereszményétől, „a cserkész minden cserkészt testvérének tekint” törvényétől, a mozgalom világbékét előmozdító szándékaitól és hagyományaitól. (71) Alárendelődött a „nemzetvédelem” céljainak, a fő tevékenységgé a kiképzés vált. 1939-ben megszervezték a honvédcserekészletet, a cserkészeket „cserekészegyenruhát viselő honvédeknek” tekintették. A vezetők a visszacsatolás nyomán „új honfoglalásról” beszéltek, amelynek jegyében sorra szervezték „magyarságtanulmányozás” céljából a felvidéki és erdélyi táborozásokat. A cserkészszövetség kilépett a nemzetközi szövetségből. (72) 1941-ben, a harmadik zsidótörvény után a zsidó fiatalokat kizárták a cserkészmozgalomból. 1942-ben a cserkészmozgalom katonai vezetés alá került.

A nemzeti tematika elemei

A magyar nemzettudat alapsémáját a két világháború között az igazságtalan veszteség és a fenyegetettség érzése határozta meg. A nemzeti tematika ekkor vált alapvető identitás-tematikává. Sikerral vitt be a nemzeti kánonba a trianoni veszteségekkel és az irredentizmussal kapcsolatos új elemeket, új motívumokat. A tematikában előtérbe kerültek a nemzeti önsajnálát korábban is meglévő toposzai („egyedül vagyunk a világban”; „mindenki ellenünk van”), és ezzel párhuzamosan diabolizálódott az „ellenség” (a zsidók, a kommunisták, az utódállamok) víziója. A nemzeti tematika sikeresen épített erre az alapsémára.

Hogy az államilag vezetett és intézményesen közvetített nemzeti tematika mennyire tudta alakítani a különböző társadalmi csoportok identitását, pontosan nem tudhatjuk. A közvetett bizonyítékokból (a pártok támogatottságából, a zsidótörvények társadalmi recepciójából stb.) azonban valószínűsíthetjük, hogy a társadalom nagyobb részének identitásában mély nyomokat hagyott. A korszak politikai gyakorlatával és szocializációs modelljével összhangban több elemet is elmélyített és konzervált a nemzettudatban. Ezek az elemek a nemzettudat kognitív, érzelmi és attitűdinális dimenzióit egyaránt érintették: a nemzet fogalmi konstrukcióját, a nemzeti érzelmeket és közérzületet, a nemzeti múlthoz való viszonyt, a magyarra vonatkozó autosztereotípiát, az együtt élő emberek közötti viszonyokat. Ilyen tematikus elem a nemzetkép megkettőződése, a geopolitikai frusztráltság, a nemzeti ressentiment, a jelencentrikus történelemszemlélet, a nemzet spirituális dimenziója és az állampolgári egyenlőtlenség.

A nemzetkép megkettőződése

A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek az iskolai szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élményei tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos vágyak és a területi revízió fenntartása szempontjából volt fontos. A jelenben gyökerező, sérelmekből és veszteségekből táplálkozó „kis nemzet vagyunk, de nem hagyjuk magunkat legyőzni” tudata mellett a nemzeti tematika fenntartotta a megelőző időszak közepes nagyságú nemzetének tudatát és az egykori Magyar Birodalom nagyságának emlékét.

Felerősödött a vesztes, de a reményt fel nem adó nemzet képe. A dicsőséges múlt és a veszteséges jelen az irredentizmusban kapcsolódtak össze. A nemzet képe a múltból és a

vágyott jövőről szólt, de ezt a jelen kollektív frusztrációi és a nevesített külső és belső ellenséghez való viszonyok (zsidók, kommunisták, franciák, az antant és a kis antant hatalmak, az utódállamok) rajzolták meg. A régi dicsőség emlékei a jövőbeni dicsőség elérhetőségébe vetett hitet erősítették.

Geopolitikai és történelmi frusztráltság

A trianoni veszteségek nyomán a nemzet meghatározásában felértékelődött a geopolitikai dimenzió kettős – és egymással némileg ellentétes – értelemben is. Egyrészt a magyar kultúrfölénybe vetett hit a térség vezető szerepére hivatott magyarságának tudatát erősítette. Másrészt a veszteségek politikai és társadalom-lélektani feldolgozatlansága elmélyítette az idegenek gyűrűjében (a szláv tengerben, a germán áradásban), nyelvi, politikai, kulturális magányosságban küzdő magyarság képét.

A nemzettudat részévé vált a történelmi és politikai frusztrációkra ráépülő sértettség, a ressentiment, amelyet az államszocialista időszakban majd új impulzusok táplálnak tovább és tartanak fent a felszín alatt. A későbbi tematikában is rendre felbukkan majd a belső és külső ellenség, illetve a mindenkor „idegen”, akivel szemben értelmet nyer a nemzet, mint közösség és mint egység.

Jelencentrikus történelemszemlélet

A történelemhez való viszony a nemzeti tematika tartós elemévé vált. A történelmi előzményekre való hivatkozás és a történelmi diszkontinuitás az államszocialista időszakban játszik majd fontos szerepet a politikai rendszer visszamenőleges legitimitásának igazolásában. Az ezeréves magyar történelem folytonossága pedig a rendszerváltás idején, a jobboldali kollektív identitás egyik sarkalatos pontjaként bukkan újból elő.

Spirituális dimenzió

A Horthy-korszaktól kezdődően figyelhető meg, hogy az államilag vezetett nemzeti tematikában a gazdasági elemek mellett a spirituális, nemzet-karakterológiai elemeknek is kitüntetett helyük van. A rendszerváltás utáni nemzeti tematikában újból megjelennek majd a magyarok lelki, szellemi, mentális attribúciói.

Az emberek állampolgári egyenlőtlensége

A nemzet politikai koncepciója etnikai elvekre és a származás elsőbbségére épült. Ez együtt járt a külső (a területi veszteségekkel összefüggésben emlegetett szomszédos országok és nagyhatalmak) és a belső ellenség (a zsidóság) képének rögzülésével, és akadályává vált az emberi egyenlőség eszméje érvényesülésének. Kedvezett az olyan értelmezési sémák rögzülésének, amelyek szerint a kollektív sérelmek hátterében a magyarok ellen összeesküvő ellenség ármánykodásai vannak.

A második világháborúval a nemzeti tematikát vezető politika kudarcba torkollott. Több mint egymillió ember pusztult el. (Stark, 2000) A front átvonult Magyarországon, a németek, majd a szovjetek kifosztották az országot, Budapestért Sztálingrád után a második legnagyobb városostrom zajlott. Az ország romokban hevert; csak Lengyelország, Szovjetunió és Németország veszteségei voltak nagyobbak. A párizsi békeszerződésekkel visszaállították a határokat; a társadalom egésze traumatizálódott. A két világháború közötti nemzeti tematikája elemei azonban sok szempontból túléltek a korszakot.

Összefoglalás

A dualizmus korában Magyarországon voltak esélyei az állampolgári kötelekek által együvé tartozó politikai nemzetmodell megerősödésének, ugyanakkor erős volt a kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet koncepciójának összetartó ereje is. Kicsiszolódott a nemzeti önkép, a nemzet nagy identitás- és közösségsszervező erővel rendelkező szimbolikus világgá formálódott. Rendszerré formálódott a nemzeti szocializáció, és kiépültek a tudás-, információ- és vélemény-közvetítő rendszerek (a közoktatás, valamint a modern sajtó). A politikai rendszer továbbörökítésének azonban akadálya volt, hogy a nemzet politikailag kidolgozott fogalma nem volt alkalmas a nemzetiségi, politikai és társadalmi feszültségekre reagálva megújulni, és nem tudta a Magyar királyság nem magyar nemzetiségű polgárait integrálni a magyar nemzeti közösségbe.

A dualizmus idején megalapozott nemzeti tematikát a két világháború közötti időszakban a politikai osztály átfoglalmazta. Az új nemzetfogalom az etnikai alapon felépített kultúrnemzeti modellen alapult. Ebben már nem volt helye a korábbi nyitottságnak, amely sokak számára kínált lehetőséget a „magyar politikai nemzet” államnemzeti és kultúrnemzeti jellegének összeegyeztetésére. A nemzetfogalom összhangban volt a Horthy-rendszer hivatalos ideológiájával, a konzervatív keresztény nemzeti ideológiával. Összhangban volt a társadalom- és nemzetpolitikával, valamint a kollektív identitások befolyásolására irányuló kultúrpolitikai és szocializációs stratégiával is.

A nemzeti tematika az államhatalom irányítása alatt volt. A revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Felerősítette a nemzeti önsajnálatot, és markáns külső és belső ellenségek, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a magyar és a nem magyar megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. A nemzeti kánonba bevitte a trianoni veszteségekhez vezető okok államhatalmi értelmezését, a külső és belső ellenségek képét és a revízió eszméjét. A tematika közvetítéséről a szocializációs intézmények: az iskola, a keresztény egyházak, a különböző szervezetek és mozgalmak (mindenekelőtt a cserkészlet és a leventemozgalom) gondoskodtak.

A nemzeti kérdésekre nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókön is átívelően visszaigazolták volna. A nemzeti tematikát vezető rendszer megbukott, politikája a második világháborúba, felmérhetetlen nagyságú veszteségekbe, összeomlásba és a revízió kudarcába torkollott, de sok eleme tartósan beépült a kollektív önmeghatározásokba. A második világháború nemcsak a nemzeti kérdésekre keresett politikai válasz látványos csődje volt, hanem újabb nemzeti problémák (a magyar zsidóság nagy részének elpusztítása; a magyar állam és a többségi társadalom ezzel kapcsolatos felelőssége; a háborús felelősség; a trianoni határok visszaállítása; a nemzeti függetlenség kérdése) forrása is.

Jegyzet

(1) Az Új Nemzedék 1919. december 10-i száma szerint Horthy keresztényszocialista munkások előtt azt kérdezte: „mi szükség van a mi kis hazánkban annyi apró-cseprő pártra? Hiszen ma voltaképpen csak két irányzat van nálunk: nemzeti és nemzetellenes.” (Idézi Nyerges, 2005, 6.)

(2) Így például Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök írásaiban vagy Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című, az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaságról szóló, többször is kiadott naplójében.

(3) Az, hogy az új Magyarország határait „ötletszerű, esetleges és hatalmi politikai alapokon vonták meg, megszerezte a magyaroknak azt a katasztrofális és félrevezető politikai tapasztalatot, hogy a történelmi Magyarország felosztása (...) egészében valami esetleges és hatalmi tényezők által kiváltott szerencsétlenség, melyet a hatalmi tényezők megváltoztatásával és a szerencse jobbra fordultával éppen úgy vissza lehet csinálni. A magyarok húsz esztendőn keresztül etnikai sérelmeket és etnikai aspirációkat hangoztattak, minthogy valóban itt volt az a pont, ami a

trianoni békeszerződést érthetetlené és önmagával ellentmondóvá tette. Ugyanakkor azonban mégsem rajzolódt ki egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe, hanem az aktuális és végsőleg el nem fogadható Magyarország maradt továbbra is szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal, melynek vágyképét húsz éven keresztül tovább melengették. Adott pillanatban azután a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhetette azt mondani, hogy a magyarok kevesebbel megelégszenek, mint a történelmi Magyarország.” (Bibó, 1986, I. kötet 507.)

(4) „Az uralkodó Trianon-ellenes érzelmeknek a kormány jóváhagyásával – vagy éppen annak sugallatára – működő belső propaganda határozta meg a tartalmát és a hangvételét.” (Zeidler, 2001)

(5) „A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót.” (Romsics, 2001b)

(6) A többség mindent vissza akart kapni, írja Romsics Ignác, míg a rendszer baloldali ellenzéke megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval (Romsics, 2001a).

(7) Romsics Ignác szerint a teljes revízió mellett négyféle érvelés fogalmazódott meg. (1) A történelmi (és történelmi) érvek a magyarok meghatározó szerepét hangsúlyozták a Kárpát-medencében, mondván, hogy a honfoglalás idején más népek nem éltek itt számottevő mértékben. (2) A Szent-István-i állam-eszmén alapuló érvek a magyar nemzetfelfogás befogadó és toleráns jellegéből kiindulva a magyarok és a nem magyarok újjászerveződő föderatív államának szükségessége mellett érveltek. (3) A magyar kultúrfőlényen alapuló érvek a kereszténység történelmi védelmét és a magyarok európai civilizációban betöltött szerepét hangsúlyozták. (4) A térség földrajzi és gazdasági egységét és az itt élő népek egymásra utaltságát főként Teleki Pál hangsúlyozta. (Romsics, 1996, 327–344.)

(8) Horthy kormányzóvá választása előtt ezt mondta: „Nem ismerünk többé pártokat! Az összetartást – ha másként nem lehet – rá kell kényszeríteni a nemzetre! Egy irányban haladunk valamennyien: a keresztény és a nemzeti irányban.” (Idézi Unger, 1976, 89)

(9) 1932-ig Bethlen István Egységes Pártja képviselte a nemzeti érdekre hivatkozó, keresztény nemzeti ideológiát. Az 1932-ben miniszterelnöki székbe jutott Gömbös Gyula az „öncélú nemzeti államot” kívánta megteremteni. Pártja, a mintegy kétmillió tagos Nemzeti Egység Párt minden baj forrását a nemzeti egység meggyengülésében látta. A Nemzeti Egység Pártja egy részéből és az Egyesült Kereszténypártból alakult a Magyar Élet Pártja, amely megnyerte a 1939-es választásokat. A MÉP még radikálisabban adott hangot a nemzeti fenyegetettség szembeni politika szükségességének.

(10) A szervezetek között sok eszmei hasonlóság volt a történelemről, magyarságról, politikai múltról és jövőről való gondolkozásban. Az irredenta szervezetek mellett sorra alakultak antiszemita, fajvédő, saját

meghatározásuk szerint „keresztény nemzeti társadalmi önvédelmi szervezetek”, amelyek az elvesztett területek visszaszerzését is céljuknak tekintették. Mivel az egyesületek nem folytathattak politikai tevékenységet, gyakran titkos egyesületek is meghúzódtak mögöttük. Az 1919-ben alakult Etelközi Szövetség (EX) fedőszerve a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület volt, a Kettőskereszt Vészövetségé a Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület. A katonai elit legfontosabb legális egyesülete a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) volt; vezetői azonosak voltak az EX vezetőivel. A legnagyobb tömegbázisa az ÉME-nek (Ébredő Magyarok Egyesülete) volt. Ez az antiszemita szervezet különösen 1923-ig hallatta a hangját a parlamentben és a sajtóban, de részt vett merényletekben, véres akciókban és utcai összecsapásokban is. Vezetői között volt Héjjas Iván, Prónay Pál, majd 1923-tól Eckhardt Tibor. Az ÉME a kormány beleegyezésével titkos „nemzetvédelmi csoportokat” hozott létre, amelyek együttműködtek a Kettőskereszt Vészövetséggel. A bethleni konszolidáció és Klebelsberg Kunó belügyminiszter ÉME-ellenes erőfeszítései a szervezetet 1923-tól politikai módszerei konszolidálására készítették, majd kiszorították a hatalomból. (Zinner, 1979, 564–567)

(11) A Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot 1924 októberében alakították meg az Egységes Pártból kilépő fajvédő nemzetgyűlési képviselők.

(12) Az ÉME a társadalom egészét próbálta megszervezni, a Magyar Nemzeti Szövetség a magyarság egészét. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a nőket, a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület a kereszténységet és a „fajmagyarságot”, a Magyar Leventék Országos Szövetsége és a Magyar Jövő Szövetség a magyar ifjúságot tekintette bázisának. Konkrét társadalmi csoportokra irányultak az egyetemi bajtársi szövetségek, a zsidóverő akcióiról és a numerus nullus követeléséről ismert Turul Szövetség, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a katonatiszteket tömörítő MOVE, a Fehérház Bajtársi Egyesület, az áldozatok hozzátartozóit és munkásokat tömörítő Magyar Bolsevistaellenes Liga, az Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Aron Szövetsége. (Zinner, 1979, 569–570.)

(13) Zinner Tibor elemzése szerint az Ébredő Magyarok Egyesülete 204 csoportot irányító vezetőségét 1921-ben elsősorban köztisztviselők (a vezetőség egyharmada), a felső- és középosztályhoz tartozók (egyházi személyek, szabadfoglalkozású értelmiségiek) alkották. 26 nemzetgyűlési képviselő is volt közöttük. Bethlen István „miniszteriális állásban levő, magas jogi pozícióban dolgozó személyiségeket küldött az ÉME-be”. (Zinner, 1979, 570.)

(14) A nemzetet elsősorban történelmi közösségként felfogó Szekfű Gyula 1920-ban megjelent és rögtön népszerűvé vált *Három nemzedék* című könyvével jelentős mértékben hozzájárult az antiszemitizmus megerősödéséhez és a hatalomra került politikai elit ideológiájának alakításához. Szekfű a nemzeti problémákat és a világháborúval, a forradalmakkal és a területvesztésekkel kiteljesedett válsághoz – ahogy ő fogalmazott: a „nemzeti katasztrófához” – vezető fo-

lyamat okait értelmezve aránytalannak látta a zsidóság részvételét a polgárosodásban, a zsidóság asszimilációjának hatásait pedig károsnak. Az ő kategóriája a „rosszul asszimilált” galíciai zsidó, szemben az őshonos zsidókkal.

(15) A magyarságról sokat publikáló Ravasz László nemzeten „nem alkotmányos alapon álló politikai közösséget, hanem a politizáló elit által vezetett társadalmi osztályokat értett, akik keresztény gyülekezetként alkotnak közösséget”. (Tóth-Matolcsi, 2005, 156.)

(16) Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919-ben megjelent, nagy sikerű regénye az író harmadik utas elképzeléseinek jegyében született. A regény antikapitalista történelmi tabló, egyszerre zsidó- és németellenes. A magyarság védelmét a paraszti világ feudális rendjének visszaállításában látja.

(17) A nemzetet nemcsak történeti, hanem etnikai, kulturális és magatartási közösségként is felfogó Németh László ugyancsak sokat foglalkozott az asszimiláció kérdéseivel. Értelmisségtipológiája: a „mélymagyar”, a „hígmagyar”, illetve a „jöttmagyar” a Kisebbségben című, nagy visszhangot kiváltó, 1939-ben megjelent röpirata nyomán vált ismertté a megelőző mástól évszázad szellemi életének értelmezésével. A „mélymagyarok” vannak igazán tisztában a magyarság problémáival. A „hígmagyarok” az asszimilált idegenek, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, és mintaadókká válva fokozatosan kisebbségbe szorították a nemzet életének irányításából a „mélymagyarokat”, illetve a nemzetalkotó magyarságot. A betelepülő „jöttmagyarok” az így keletkezett ürbe nyomultak be, és felérték a lehetőségeket.

(18) Karácsony Sándor egy sajátos „magyar észjárás” és „magyar világnézet” létezését feltételezte. Az egyéni, a helyi és társadalmi autonómiákon nyugvó, mellérendeléses társadalmi kapcsolatokat tartotta szükségesnek, az „idegen minták szervetlen jelenléte” helyett pedig a Nyugat értékeinek asszimilálását. (Tóth P. P., 1991, 55.)

(19) A mozgalom kiváltója a „szegényparasztság még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága volt”, írja Bibó István Borbándi Gyulának. A „nép” kelet-európai fogalma „az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzeteset, etnikait, nyelvit (...)”, és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a *peuple* szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a „nép” szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban.” (Bibó, 1986, III. 297.)

(20) 1936–38-ban nagy jelentőségű szociográfiák sora jelent meg (Illyés Gyula: *Puszták népe*; Féja Géza *Ílharsarok*; az alsó *Tiszavidék földje és népe* című szociográfiáját háromszor adták ki; Szabó Zoltán *Tardi helyzet és Cifra nyomorúsága: a Cserhát, Mát-*

ra, Bükk földje és népe című szociográfiája; Kovács Imre *Néma forradalomja*; Erdei Ferenc *Futóhomokja és Parasztokja*).

(21) A legmesszebbre Bibó jutott: elválasztotta egymástól a paraszti kultúrát és a nemzeti jelleget, és a nemzetet politikai közösségként, a közös vállalkozásra egyesült polgárok együtteseként fogta fel. Nem nemzeti sajátosságokat vizsgált, hanem magatartásformákat és értékelési mintákat. Nemzetfelfogásában meghaladta a nemzetkarakterológia kereteit és „az alkot-diskurzus kérdésfelvetéseit”. (Tóth-Matolcsi, 2005, 160–162.)

(22) A kormányzópart parlamenti ellenzékét 1939-ig a Kisgazdapárt és Szociáldemokrata Párt, valamint a liberális és demokrata pártok alkották; a rendszerből a szélsőbal és a szélsőjobb ki volt zárva. Ezért a választások nem a hatalom megszerzéséről, hanem a képviselők számáról szoltak; a pártrendszer sokszínűsége ellenére sem volt mód parlamenti váltógazdaságra. Hubai a következő pártcsaládokat különbözteti meg: 1. szélsőjobb pártok (fajvédők, nyilasok, nemzetiszocialisták), 2. konzervatív nacionalista pártok, 3. a politikai katolicizmust programszerűen képviselő keresztény pártok, 4. agrárpártok, 5. liberális és/vagy kispolgári alakulatok (nemzeti demokraták, szabadelvűek, októbristák) és 6. a munkáspártok (szociáldemokraták és kommunisták) (Hubai, 2002, 89–106.)

1922-ben a Klebelsberg-féle rendelet a választójogot a négy elemi iskolai osztály elvégzéséhez, legalább 10 éves magyar állampolgársághoz, két éves egy helyben lakáshoz, a férfiaknál a 24., a nőknél a 30. év betöltéséhez kötötte. A mandátumok többségét egyéni választókerületekben lehetett megszerezni, nyílt szavazással, de Budapesten és környékén listás, titkos és kötelező szavazással is be lehetett juttatni néhány képviselőt a nemzetgyűlésbe. 1926-ban Budapest mellett már 12 városban volt listás, titkos és kötelező szavazás, az egyéni kerületekben megmaradt a nyílt szavazás.

(23) Horthy 1919. november 16-i, budapesti bevonulása előtt kiáltványt intézett a budapestiekhez. Ebben ez olvasható: „Aki jó magyar, örömmel fogad bennünket.” (Idézi Vörös, 2000)

(24) Az 1938-as első zsidótörvény indoklásában a következőket olvashatjuk: „Az egyensúlynak megbontását, amelyet a zsidóságnak az egyes gazdasági foglalkozásokban való aránytalan elhelyezkedése jelentett, még inkább jelentőssé tette az a körülmény, hogy a lakosságnak ez a rétege jelentős többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait, ezek reá nézve nem jelentették ugyanazt az értéket, mint a lakosságnak többi, különösen autochton rétegeire (kiemelés tőlem, Sz. I.). Tény az, hogy a hazánkban lakó zsidó népesség nagyobb része és az ország lakosságának többi tömegei között felfogásbeli ellentét van, amely megnyilvánulásaiban áthat a kulturális és politikai élet legtöbb területére, és amelyet csak még jobban kiélez a kereseti viszonyoknak a zsidóság javára történt szembevető eltolódása.”

(25) A nemzeti identitás intézményes formálásával részletesen is foglalkozom a következő részben.

(26) Figyelemre méltó, hogy Horthy sokat idézett szavai, amelyeket ekkor, lóhátról intézett Budapest polgármesteréhez: „Szerettük és becértük ezt a Budapestet, a mely az utolsó években a magyar nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost” a középkori igazságszolgáltatásra utaló képpel fejezik ki a „bűnös városhoz” való viszonyulását (idézi Vörös, 2000).

(27) „A vidék nem ok nélkül neheztelt a fővárosra. Minden rossz innen indult ki”, mondta Horthy Budapestre való bevonulása előtt az Estnek adott interjújában, 1919. november 8-án. November 16-án pedig, bevonulásakor a polgármester megbékélést kereső beszédére válaszolva azt mondta, hogy „ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját, sárba tiporta a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött. Börtönre vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbait, azonkívül elprédálta összes javainkat. (...) Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához.” (Idézi Vörös, 2000)

(28) Már 1918 végén megalakult a Területvédő Liga, majd a Védő Ligák Szövetsége.

(29) Az irredenta mozgalom himnusza a *Hamburgi menyasszony* című operettből a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország* című dal lett.

(30) A Védő Ligák Szövetsége a belügyminisztérium támogatásával 1920-ban pályázatot hirdetett a revans eszméjét ébren tartó jelmondat és ima megfogalmazására. Ezen az első díjat a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” jelmondat és Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna 15 versszakból álló Hitvallás című verse nyerte el, amely később Magyar Hiszekegy néven terjedt el.

(31) „Aligha volt a 20. századnak még egy eseménye, mely olyan szerteágazó és mély hatást gyakorolt a magyar társadalom életére és a közgondolkodásra, mint a trianoni béke. Nemzedékek sorának nézeteit, a legkülönbözőbb áramlatokhoz tartozó politikai pártok, társadalmi egyesületek programjait befolyásolta. Nemcsak a békekötés kérelmelhetlen tényei hatottak, hanem az a revíziós propaganda is, mely több mint húsz éven át naponta érte az országot valamennyi korosztályát.” (Vonyó, 2002)

(32) A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége egy olyan levelezőlapot forgalmazott nagy példányszámban, amelyen a békeszerződés előtti és utáni területi és demográfiai adatok mellett a történelmi Magyarország volt látható, „a lap oldalán lévő kis tárcsa elfordításával pedig az elcsatolt vidékek mintegy leváltak a csonka ország területéről”. (Zeidler, 2003)

(33) Ilyen volt a Hősök emlékünnepe május utolsó vasárnapján; a trianoni békeszerződés aláírásának napja június 4-én; a Szent István-nap augusztus 20-án; a román hadsereg kivonulása Budapestről és a Nemzeti Hadsereg bevonulása; a békeszerződés ratifikálása, valamint Horthy Miklós kormányzó névnapja, amelyről országszerte megemlékeztek (Zeidler, 2003).

(34) Horthy 70. születésnapját 1938-ban és húszéves kormányzósága évfordulóját 1940-ben országosan megünnepezték. Szobrok, festmények készültek róla,

kiállításokat rendeztek tiszteletére, dalokba foglalták nevét és érdemeit.

(35) A leventeoktatás katonai előképzés volt (a trianoni békeszerződés nem engedte meg az általános hadkötelezettséget). 1924-től az 1921-es testnevelési törvény szerint a 14. évüket betöltött fiúknak kötelező volt leventeoktatásban részesülniük. 1928-tól az Országos Testnevelési Tanácstól a Hadügyminisztériumhoz került a leventeintézmény. (Gergely, 1989, 52)

(36) A nagyobb egyházi ifjúsági szervezetek (a Magyar Katolikus Diákszövetség, a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége és a református Soli Deo Gloria) ugyancsak hatékony szerepet játszottak tagságuk identitásának formálásában.

(37) Klebelsberg szerint ennek érdekében „újszerű nemzeti érzést kell kibontakoztatni, amelynek az az alapja, hogy mi, magyarok nem rendelkezünk ugyan számottevő anyagi-gazdasági értékekkel, de hatalmas kulturális értékek vannak birtokunkban.” (Mészáros, 1995, 50.)

(38) A programot Hóman Bálint is folytatta, aki 1932-től 1938-ig volt vallás- és közoktatási miniszter.

(39) 1921-ben a hat évnél idősebb népesség 15,2 %-a analfabéta volt, a tankötelesek 23 %-a nem járt rendszeresen iskolába; az iskolák elavultak és zsúfoltak voltak. Klebelsberg iskolaépítési programja keretében 402 tanyai és 133 belterületi népiskola (3475 tanterem és 1525 tanítói lakás) épült. Az iskolák kétharmada az Alföldön épült, ahol a legrosszabb volt a helyzet. (Szabó A., 2000)

(40) Erről végül csak 1940-ben született törvény.

(41) Nevelési koncepciója központi értéke a „reális nemzeti önismereten és józan nemzeti önértékelésen nyugvó, megalapozott nemzeti önbecsülés; ez készíteti az embert tevékenységre, saját maga és az egész nemzet együttes felemelkedése érdekében. Ezért – éppen e tevékenységre felkészítő – modern európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszerre van szüksége az országnak, hogy továbbra is megőrizhesse európai magyar kultúráját.” Idézi Mészáros István (Mészáros, 1995, 50.)

(42) A dualizmus korabeli tankönyvekhez képest hangsúlyosabbá vált a magyar állam és a magyar katolikus egyház közötti kapcsolatok bemutatása, a történelem egyházi szempontokat is erőteljesen figyelembe vevő bemutatása. (Unger, 1976, 90–93)

(43) Számos egyházi személyiség nyíltan részt vett a politikai életben. A hívekkel való közvetlen kapcsolatok mellett a felsőháztól (amelynek az egyházak vezetői is tagjai voltak) az egyházak saját iskolarendszerén és kulturális intézményein (újságok, könyvek, kiadványok) át a vallási alapú szervezetekig (egyesületek, mozgalmak) terjedt azoknak a lehetőségeknek a sora, amelyek az egyházak rendelkezésére álltak tagjaik politikai identitásának alakítására.

(44) „Revíziót követelni Magyarországon mindig legitim és biztonságos volt, ellene felszólalni viszont nem csupán kockázattal járt, hanem kimondottan a nemzetellenesség vádját vonta maga után”. (Zeidler, 2001)

(45) Kornis Gyula 1921-ben a Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége képviselésében a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, törté-

nelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.” (Idézi Unger, 1976, 93.) (46) Az írásbeli érettségi tételek harmada foglalkozott a területvesztések problémájával (Zeidler, 2003). (47) Így a Szociáldemokrata Párthoz kötődő gyermekbarát mozgalom, valamint az egyházi ifjúsági szervezetek. Különösen a katolikus egyház gyermek- és ifjúsági szervezetei értek el sokakat (Mária Kongregáció, Eucharisztikus Gyermekszövetség, Szivgárda, Szívtestőrség). Jelentős rétegszervezetei is voltak (Katolikus Leányok Országos Szövetsége, Keresztény Munkásifjak Szövetsége, Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete, a Katolikus Legényegyletek Országos Testülete, a KALOT stb.). A református egyesületek közül a Vasárnapi Iskola Szövetségét és a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségét érdemes kiemelni.

(48) A katonai vezetésű levelezőintézmény is az államilag vezetett nemzeti tematikára rezonált, a premilitáris képzés szolgálatában állt és a nemzeti-keresztény nevelés intézménye volt, mint a cserkészet. Ugyanakkor kötelező volt; alapvetően a militarizmus határozta meg; rossz hatásfokkal működött, és egysíkúbb, alacsonyabb színvonalú tevékenységet folytatott. Nem volt körülötte olyan értelmiségi holdudvar, mint a cserkészet körül, rosszabb volt az infrastrukturális ellátottsága, gyenge volt a közösség-szervező ereje, és nem nyújtott elegendő teret az identifikációra.

(49) A vezetés elképzeléseinek megfelelően a területi visszacsatolások után „új honfoglalókként” mentek a cserkészcsapatok a visszakerült területekre. (Ilyés, 2004, 51.)

(50) A legfőbb kifogás ellene „idegen eredete” volt. Ezért a mozgalom vezetői a kezdetekkor éppen azt hangsúlyozták, hogy a mozgalom fő értéke az, hogy minden nemzet sajátos érdekeinek megfelelően alakítható. (Gergely, 1989, 15.) Ugyanakkor a bírálatok is hozzájárultak a cserkészet iránti érdeklődés növekedéséhez. (Gergely, 1989, 32.)

(51) „Az egyházak az ifjúság valláserkölcsei nevelését, a polgári liberális és demokrata erők egy polgári demokratikus Magyarország előkészítését, a HM az egész ifjúságra kiterjedő, modern katonai előképzést, a pacifisták egy fegyver nélküli világot, a sovínisták legalább a „szentistváni” birodalom egységének megővését, a konzervatív-reformisták a magyar társadalom forradalom nélküli átalakítását, a vállalkozók a munkások engedelmisségre nevelését, a falusi plébánosok és lelkészek a babonák és a viruló népi erotika száműzését, az eszperantisták műnyelvük világméretű terjesztését, a testnevelési és sportvezetők a sportolás szélesítését, s még ki tudja, kicsodák és mit vártak Baden-Powell magyar híveitől” (Gergely, 1989, 33.)

(52) A Cserkészszövetség fölött a pedagógiai felügyeletet a Vallás- és Közoktatási Minisztérium gyakorolta. A minisztérium gondoskodott a cserkészcsapatok és az iskolák közötti szoros, intézményes kapcsolatok kiépüléséről is. A Hadügyminisztérium támogatotta a cserkészcsapatok szervezését. A hadsereg

parancsnoki kara utánpótlásának nevelését a cserkészet végezte. A fajvédő MOVE is hamar felismerte a „nemzetnevelés” militáris eszközét a cserkészletben, és szoros kapcsolatra törekedett a Cserkészszövetséggel. (Gergely, 1998, 45–47.)

(53) A Cserkészszövetség fővédnöke Horthy Miklós kormányzó volt. A főcserkészt Horthy nevezte ki 1922-ben gróf Teleki Pál személyében. A revízió mellett elkötelezett Teleki először 1920–21-ben volt miniszterelnök, majd 1939-től haláláig, 1941-ig. 1923-tól tiszteletbeli főcserkész lett; ekkor a kormányzó báró Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki főcserkésznek. 1924-től 1934-ig a társadalmi beágyazódást elősegíteni hivatott, száztagú Cserkész Nagytanács elnöke Habsburg Albrecht főherceg volt. (54) A cserkészcsapatok fenntartói nemcsak iskolák és egyházközségek voltak, hanem közigazgatási egységek, vállalatok, társadalmi szervezetek is.

(55) A Cserkészszövetség a valláserkölcsei alapon álló, angol mintájú katolikus és protestáns cserkészet, valamint a német mintájú, katonai őrsem mozgalom egyesüléséből jött létre 1913-ban. Ez utóbbi fővárosi háttérű, a szabadkőművesek támogatását élvező, polgári liberális-demokrata, antiklerikális szellemiségű, a szociáldemokráciához közel álló mozgalom volt, amely az egyesülés után érvényesülő keresztény, nemzeti és hol rejtetten, hol nyíltan antiszemita szellemiség mellett egyre inkább háttérbe szorult. „Kénytelenek voltunk 1913 tavaszán fuzionálni a szabadkőművesekkel és zsidókkal szaturált Magyar Őrsemmel”, írta a Cserkészszövetség egyik vezetője 1920-ban, felemlgetve a „nem keresztény és hazafiatlan elemek destruktív munkáját.” (Gergely, 1998, 26–28.)

(56) 1940-ben 50 ezer cserkész volt a Cserkészszövetség tagja, a leánycserkész szövetségben 12 ezren voltak. A 12 évesnél fiatalabb kiscserkészekkel, illetve a 18 évesnél idősebb öregcserkészekkel együtt azonban ennél sokkal többen voltak, akiknek tényleges közük volt a mozgalomhoz. A cserkészvezetők száma több tízezerre tehető. (Gergely, 1989) (57) 1944-ig 23 országos kiképzőtáborot szerveztek a csapatok élén álló parancsnokok kiképzésére, akik cserkésztisztizti fogadalommal lehettek vezetők (Ilyés, 2004, 38.)

(58) 1926-ban a cserkészvezetők 36 %-a tanár volt (egy részük paptanár), 26 %-a főiskolai hallgató, 10 %-a magántisztviselő, 8 %-a lelkész, 6 %-a iparos, 4 %-a köztisztviselő, 3 %-a kereskedő és 1 %-a katonatiszt. (Gergely, 1989, 64.)

(59) A legfontosabb országos lap a Magyar Cserkész volt. Nagy befolyása volt a Vezetők lapjának. Volt lapjuk a cserkész-őrsemeknek, a farkaskölyköknek, a kiscserkészeknek, a cserkészlányoknak. Sok helyi cserkészlap is megjelent. A cserkészet eszmeiségének formálásában nagy szerepet játszott az öregcserkészeknek készített Fialat Magyarság című havi lap, amely 1930-tól jelent meg.

(60) A magyar cserkészmozgalom nemzeti sajátossága a trianoni traumából, „a szétdaraboltságból, megcsönkítottság-érzésből fakadt. A társadalom elfogadta a mozgalmat, mielőtt felismerte, hogy a cserkészfiúktól is várhatják reményeik beteljesülését, Magyarország feltámadását”. (Ilyés, 2004, 19–20.)

(61) 1931-ben 598 cserkészcsapat volt; közülük 252 egyházi intézményekben, 162 állami iskolákban, 184 egyéb intézményekben. Az egyházi intézményekben működő csapatok 55,5%-a katolikus, 41,7%-a protestáns és 2,8%-a zsidó volt. (Gergely, 1998, 77.)

(62) Teleki Pál 1925-ben ezt így fogalmazta meg: „Az USA-nak van jó polgára, Angliának nemzeti társadalma, de Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja (...) nincsen azokhoz hasonlatos igazi nemzeti társadalma. Ezért a magyar cserkészlet nemcsak diákot boldogít, nemcsak a meglévő embert akarja hasznosabbá tenni (...) meg akarja teremteni az emberségében és magyarságában újjászületett új magyart, hogy azután evvel felépítse azt a már tisztább új magyar társadalmat. A magyar cserkészlet a legmélyén nem pedagógiai, hanem speciális mozgalom. (...) A nevelés fontos, a végoél viszont a társadalmi gondolat.” (Idézi Gergely, 1989, 55.)

(63) Ez különösen az 1933-ban megrendezett Gödöllői Nemzetközi Jamboree nyomán volt érezhető, amelyen 26 ezer cserkész gyűlt össze a világ minden részéből.

(64) A Gödöllői Nemzetközi Jamboree kormánybiztosa gróf Teleki Pál főcserkész, minden cserkész példaképe volt. A Jamboreen megjelent lord Robert Baden-Powell, a cserkészmozgalom elindítója, „a világ főcserkésze” is, és a felsorakozott csapatok előtt ellovagolt Horthy kormányzóval.

(65) A Felvidéken a Balogh Edgár körül tömörülő, demokratikus, majd a baloldali értékek mellett elkötelezett Sarló mozgalom 1929-től elszakadt a cserkészmozgalomtól, és 1931-től a kommunista párthoz kötődött.

(66) Az Országos Intéző Bizottság úgy határozott, hogy „miután a cserkészlet nevelés, nevelni pedig csak egységes valláserkölcsei és világnézeti alapon lehet, szükséges, hogy egyforma, csak zsidó vagy csak keresztény csapatok legyenek. Más valláserkölcsei alapú a csapatban legföljebb öt százalék lehet. A zsidó csapatot el kell ismernünk, de így fiainkat megóvjuk.” Tekintettel Bethlen miniszterelnök külpolitikai törekvéseire, az OIB a zsidó csapatokat nem zárta ki, de csak akkor igazolta őket, ha meggyőződtek róla, hogy „ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni” (Idézi Gergely, 1998, 82–83.) 1933 és 36 között 12 zsidó csapat volt (Gergely, 1998, 217.)

(67) Gergely Ferenc írja nagyszerű monográfiájában, hogy „a zsidó cserkészeket mint szükséges rosszat fogadták, kezelték.” Egy általa idézett jegyzőkönyv szerint az 1926-os Nemzeti nagytáborban 6000 cserkész vett részt, akik között 26 zsidó cserkész volt, hogy „legyen mit mutatnunk a külföld előtt.” (Gergely, 1998, 83.)

(68) Például: ha egy iskolában nem ment jól a cserkészcsapat szervezése; ha kommunista „érzelműsé-

get” tapasztaltak („az osztályban sok volt a zsidó lány, akik állandóan kommunista környezetben éltek”); ha egy osztályban jól és rosszul táplált fiatalok is voltak („szánalmas látványt nyújtanak a hiányosan táplált, lerongyolódott keresztény fiúk a jól táplált és tékozló nem keresztény osztálytársaik mellett); ha a „jazz-kérdéssel” foglalkoztak („Hogy a jazz-nak mi köze van a zsidókérdéshez? Tény, hogy a jazz nemzetközi zene. Nemzetközi nép, nemzetközi faj, nemzetközi kultúra, nemzetközi politika csak egy van: a zsidó”). (Gergely, 1998, 83–84.)

(69) Az Erő című protestáns cserkészlap 1935. októberi számában például, a „Számoljunk le a zsidókkal!” című cikkben a következő olvasható: „Mi tudjuk a legjobban, hogy zsidónak lenni nagyon sokszor egyet jelent a nemzetközi erkölcstelenséggel, léha cinizmussal, üzér pénzsóvárgással, aljas internacionalizmussal.” (Idézi Gergely, 1998, 215.)

(70) A helyi beszámolók, iskolai értesítők, újságok tanúsága szerint a szónoklatok vezérgondolata az irredentizmus volt. „Magyar ifjak, ha ti Szent Lászlót követitek testben, lélekben, ügyességben, jámborságban, ti fogjátok a mi Szent Földünket, Nagy Magyarországot visszaszerezni”, mondta zászlószentelő ünnepi beszédében Nyíregyházán Énekes János prépostkanonok 1926-ban. És a zászlót átvevő cserkészparancsnok válasza: „Ígéretet teszünk, hogy erős hitel, törhetetlen akarattal küzdünk ezeréves hazánk visszaszerzéséért.” Utána a városi színházban előadták Noszlopy Aba Tihamér *Ez a mi földünk* című irredenta cserkészoperettjét. A darabba „bele van sűrítve a magyar cserkészmozgalom programadása, benne vonaglik Csonka-Magyarország száz vérző sebének egész fájdalma, ott izzik benne a hamu alatt szított parázs, Erdélynek piros magyar pünkösdt váró szíve.” (Idézi a Nyírvidek 1926. júniusi számából Ilyés, 2004, 74.)

(71) A tevékenység hadijátékokkal, céllövő és kémkereső tevékenységgel, majd különféle katonai kiképzésekkel bővült. A hagyományos búrkalap helyett a Bocskai-sapka lett kötelező. A cserkész üdvözlést a katonás szalutálásra változtatták.

(72) „A honvédcserkészlet célja: nemzetvédelem! A történelem súlyos kalapácsától szétzúzott országot kell összeforrasztanunk. (...) A magyar cserkészlet nem nemzetközi ifjúsági mozgalom, hanem önálló gárda, amely a magyar nemzetért él és dolgozik. Más országok cserkészei ráérnek játszani és a mozgalmat szórakozásnak tekinteni, de nekünk, katonás szellemben nevelt magyar cserkészeknek komoly munkát kell végeznünk, mert a hazának szüksége van ránk.” Az idézet a nyíregyházi Kossuth Diák 1939-es karácsonyi számából való. (Ilyés, 2004, 52.)

Irodalom

Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok I.* A kelet-európai kis népek mizériái. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészlet története 1910–1948.* Göncöl Kiadó, Budapest.

Hubai László (2002): Parlamenti választások és a politikai rendszer a Horthy-korszakban. In Püski Le-

vente és Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Jelenkortörténeti műhely III. 1956-os Intézet, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. 89–106.

Ilyés Gábor (2004): „Fiúk, fel a fejé!” Nyíregyháza (kiadó megjelölése nélkül).

Karády Viktor (2001): *Önazonosítás – sorsválasztás: A magyar–zsidó csoportazonosság történelmi alakulásai.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Mészáros István (1995): Klebelsberg Kunó, az iskolareformer. In Zombori István (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.* Szeged.

Nyerges András (2005): Színrebotás. Horthy és a szent fertőzet. *ÉS*, november 26.

Ráczkevi Ágnes (2004): Hatásvadászat. Az első tömegmédiium nyomában a politikai nevelésben. *Educatio*, 4.

Romsics Ignác (2001a): Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede. *Rubicon*, 1–2.

Romsics Ignác (2001b): Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *Európai utas*, 1.

Szabó Attila (2000): Falusi népiskoláink kiépítése. *Új Pedagógiai Szemle*, 11.

Szabó Ildikó (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle*, 1.

Tóth-Matolcsi László (2005): Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő*, 6–7. 157–162.

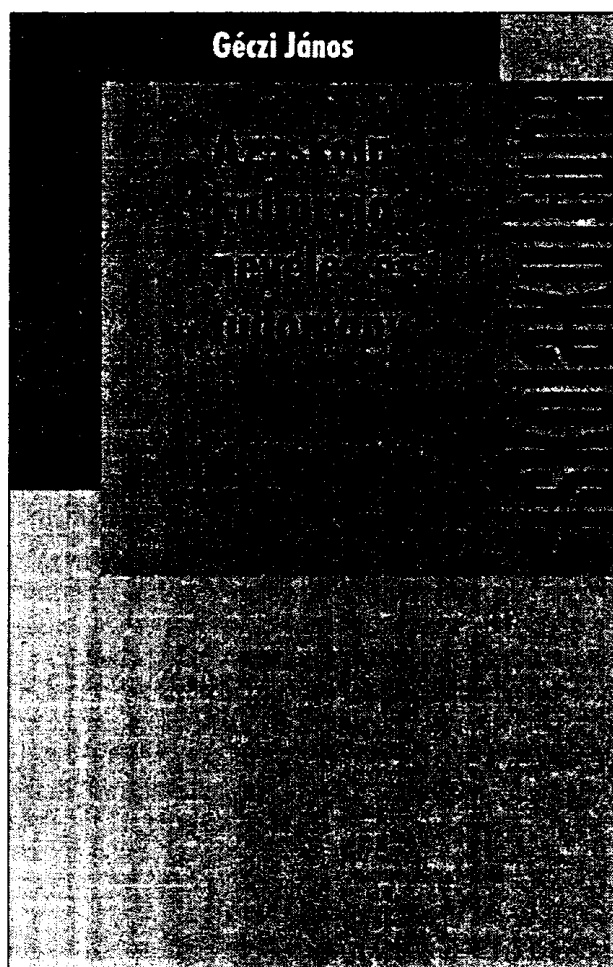
Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Várnagy Elemér (1994): „Emberebb ember” és Páva István: „Magyarabb magyar”. *Sik Sándor pedagógiája a Fiatal Magyarországban.* Neveléstörténeti sorozat II. Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK Pedagógia Tanszék, Pécs.

Vonyó József (2002): A Magyar Hiszekegy születése. *História*, 1.

Vörös Boldizsár (2000): Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed*, 3–4.

Zeidler Miklós (2003): Magyar irredenta kultusz a mindennapokban. In Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény.* Kijárat, Budapest. 75–87.

Az Iskolakultúra könyveiből